

OSZKÓ Beatrix

Nyelvtudományi Kutatóközpont
Budapest, Magyarország
oszko.beatrix@nytud.hu

TESTTARTÁSIGÉK A MAGYARBAN

Grammatikalizálódik-e az ül?

Posture verbs in Hungarian

Is the verb ül (sit) grammaticalized?

Glagoli sa semantikom položaja tela u mađarskom jeziku

Da li se glagol ül gramatikalizuje?

A testtartást kifejező igék sajátos csoportot alkotnak a világ számos nyelvében. A gyakori használat következtében az elsődleges jelentésük mellett gyakran vesznek fel új funkciót: metaforizálódnak vagy grammatikalizációs folyamat részesei lesznek. A dolgozat középpontjába a magyar *ül* igét állít, a Newman-féle tipológia szerint írja le jellemzőit. A korpuszvizsgálat adatai nagyobb részben a Magyar Nemzeti Szövegtárból származnak, kisebb részben egyéni nem szisztematikus gyűjtésből. Az elemzés során kapott eredmények felrajzolják az *ül* metaforizációs ösvényeit, és megmutatják, hogy milyen mértékben indult el a grammatikalizáció útján. A vizsgált magyar ige ezáltal összevethető az utóbbi években készült más nyelvek azonos szempontú leírásával, s megállapítható, hogy található-e közös mintázat rokon vagy areálisan érintkező nyelvek között.

Kulcsszavak: testtartásige, metaforizáció, grammatikalizáció, korpuszvizsgálat

A fiú a patakparton fekszik. A diák a könyvtár olvasótermében ül. A palota előtt őr áll. Budapest a Duna két partján fekszik. A fogas a sarokban áll. Kőd ül a tájon. Ezekben a mondatokban közös, hogy mindegyik állítmánya egy alapvető emberi testtartást kifejező ige. Az első három mondatban alapjelentésükben szerepelnek, egy-egy ember végezte cselekvést jelölnek, míg a következő

háromban szerepük inkább a grammatikai információk hordozása felé tolódik el. Ezekben a létigéhez képest – mellyel sok esetben felcserélhetők – mégis hordoznak többletinformációt. A *fekszik* horizontális irányban, gyakran nagy területet elfoglaló alanyt feltételez, míg az *áll* vertikális pozíciót sugall. A testtartásigék a világ számos nyelvében hasonló vonásokat mutatnak, azaz alapjelentésük mellett gyakran indulnak el a grammatikalizáció útján, amikor is a metaforikus használat után kvázikopoluvá vagy teljesen kiüresedett fogalmi jelentésű kopuluvá válnak. Jelen dolgozat azt kívánja megvizsgálni, hogy a magyar *ül* ige elindult-e ezen az úton, azaz van-e a másik két társáéhoz hasonló használata.

A testtartásigék vizsgálatáról

A testtartásigék szisztematikus vizsgálata a huszadik század utolsó éveiben kezdődött. Korábbi nyelvészeti munkákban, nyelvtanokban és nyelvleírásokban is felbukkant ez az igecsoport, de a szerzők jellemzően nem törekedtek teljes leírására. A sokszor csak rövid vázlatnak tekinthető részletek többnyire csupán a használatban megfigyelhető szemantikai különbségekre tértek ki, a grammatikai jellemzőket általában figyelmen kívül hagyták (pl. Campbell et al. 1986, Watkins 1976, Brown 1994, Keegan 1997).

Az 1990-es években a Max Planck Intézetben kezdődött kutatás a lokatív szerkezeteket vizsgálta a világ számos nyelvében, és állította fel a lokatív mondatok igei elemeit csoportosító tipológiáját (Ameka–Levinson 2007). John Newman 2002-ben monográfiát szerkesztett a testtartásigékről, melyben az angol mellett közel kéttucatnyi nyelv leírása is megtalálható (Newman 2022a).

Az 'ül', 'áll' és 'fekszik' jelentésű igék három alapvető emberi testtartást jelölnek, melyek az ember napi rutinjában kitüntetett szerepet játszanak, részint ez az oka gyakori használatuknak. A gyakori használat lehet az egyik oka annak, hogy a testtartásigék sokszor grammatikalizációs folyamatok alanyai. A grammatikalizáció során az önálló lexikális jelentéssel rendelkező elem a sűrű előfordulás miatt veszít információértékéből, és pusztán grammatikai elemmé alakul (pl. Himmelmann 2004, 31). A grammatikalizációs folyamatok sokfélék lehetnek, mégis megfigyelhetők és leírhatók bennük jellegzetes irányok (Bybee 2003). Az igék körében ez a változás gyakran a következő fázisokon keresztül valósul meg: első lépésként az eredeti lexéma újabb szövegkörnyezetekben jelenik meg (kontextuális kiterjesztés). Ennek egyik pontján a szavak együtteseit a lexikológiából ismert kollokáció kifejezéssel illelhetjük. A kollokációk Forgács Tamás meghatározása szerint olyan lexikai egységek, „melyeknek tagjai között a gyakori együttes használat következtében egyfajta lexikai szolidaritás,

affinitás jön létre...” (Forgács 2007, 88). A továbbiakban az igének figuratív jelentései alakulnak ki a fogalmi kereten belül való metonimikus és metaforikus kiterjesztések által. A metaforizációban még közeli rokon nyelvek esetében is jelentős különbségek figyelhetők meg (Ameka–Levinson 2007, 848). Az ige kvázikopulává, majd kopulává válik (Pustet 2005). A kvázikopula még őríz valamit az ige eredeti jelentéséből, azaz egy-egy jelentéssel bővíti a predikátum jelentését. A kopulává vált elem viszont már csak a predikátum grammatikai információit hordozza. Önállóan nem lehet állítmány, önálló szemantikai jelentéssel sem bír.

Magyarországon az utóbbi években indult egy kutatássorozat a Nyelvtudományi Kutatóközpontban, melynek keretében több, uráli, illetve a közép-európai nyelvi aréába tartozó nyelv testtartásigéinek leírása történik. Az eddig elkészültek közül a legteljesebb a hanti leírása (Sipos 2018, 2019, 2021), a nganaszan két testtartásigéjéről jelent meg dolgozat (Várnai 2021a, 2021b), és olvashatunk a manysi ’ül’ korpuszalapú vizsgálatáról is (Németh 2021). Jelen dolgozat is ennek a munkálatnak egy része, mivel a magyar testtartásigéket hasonló szempontból eddig nem vizsgálták. E hiány pótlásával egyrészt az említett uráli nyelvekkel való összevetés válik lehetségessé, másrészt megállapítható lesz, hogy van-e közös a mintázat azonos aréában elhelyezkedő nyelvekkel. Továbbá következtetni lehet arra is, hogy kulturális tényezők szerepet játszanak-e az ige használatában (vö. pl. Sipos 2018, 230).

A testtartásigék mint lexikai csoport

A testtartásigék az elemi cselekvéseket kifejező lexémákon belül egy sajátos szemantikai csoportot alkotnak. Közös bennük, hogy egy testtartást úgy neveznek meg, hogy a cselekvés egyéb körülményeire utaló információt nem tartalmaznak. Ilyen például a magyar *fekszik*, szemben a *hever*-rel, mely jelentése sugallja a tétlenséget vagy tehetlenséget is.

Newman négy tartományhoz (domainhez) kapcsolva írta le jelentésüket: hely-idő, erődinamika, aktív zóna és a szociokulturális domain (Newman 2002b, 1–3). A következőkben csak az *ül*-höz kapcsolódó jelentéselemeket ismertetem.

A tér-idő vonatkozásában kompakt forma jellemzi a cselekvést, alanya fizikai mozgást nem végez, a szenzomotoros tevékenység tekintetében a felsőtest függőleges, a test többi része ellazult vagy akár tehetetlen állapotban van (erődinamika). A testtartás létrehozásában (aktív zóna) a központi szerepet játszó testrészt az ülep és bizonyos mértékben a felsőtest. A szociokulturális tartomány szempontjából az ülés egy kényelmesnek mondható testtartás, mely lehetővé

teszi a kézzel történő munkavégzést és a környezet figyelemmel tartását is. Evésre és ivásra alkalmas pozíció, a lábak pihenő helyzetben való elhelyezkedése miatt 'nem fáradt' jelentés is társul hozzá.

Newman dolgozata foglalkozik a három ige jelentésében bekövetkező változásokkal is. Ezek a jelentésbővülések az igék gyakori használatával hozhatók kapcsolatba. Az igékben megnyilvánuló prototipikus tulajdonságok az alapjai kiterjesztett használatuknak. A térben elfoglalt hely hasonlósága az alapja annak, hogy az 'ül' igének több nyelvben lehet az alanya állat (Newman 2002b, 7, Vidaković-Erdeljić 2013, 271, Kravchenko 2001, 219). A franciában az alanyhoz kötelezően +élő jegy tartozik (Newman 2002b, 7), míg az orosz egyes élettelen tárgyakra is megengedi a használatot, mint például a gomba, a házon a tető, vagy a pirog a kemencében (Kravchenko 2001, 219). Úgy tűnik, a horvát is azon nyelvek közé tartozik, amelyben a jelentés kiterjedhet élettelen alanyokra is, mint például motorbicikli. Bár ez utóbbi használatra csak élőnyelvi, szlengből származó adatok vannak (Vidaković-Erdeljić 2013, 270–271).

Newman példái az ige 'nem aktív' jelentését is adatoztatják (1a, b).

- (1) a. ang. *The new car is sitting in the garage until it is registered.*
'A kocsni a garázsban áll, amíg nyilvántartásba nem veszik.' (szó szerint: ül)
- b. ang. *The director is sitting on the new proposal.*
'Az igazgató ül az új javaslaton.' (Newman 2002b, 18)

Az igének a 'kényelmes pozícióban van' jelentéseleme alapján bővíthet használata a 'jól illik' (good fit) irányba, ekkor azt kifejezve, hogy a tartálynak felfogott háttérben megfelelően illeszkedik az alanyként kifejezett tárgy (2), vagy egy ruhadarab jól áll viselőjének (3).

- (2) ang. *The lipstick sits (nicely) inside the long tube made for it.*
'A rúzs (jól) illeszkedik a hosszú csőbe, amelyet számára készítettek.'
(szó szerint: ül a csőben) (Newman 2002b, 19)
- (3) ang. *The jacket sits perfectly on you.*
'A dzseki tökéletesen áll (szó szerint: ül) rajtad.' (Vidaković-Erdeljić 2013, 269)

Vannak nyelvek, mint például a német vagy az atakapa (egy amerikai indián nyelv), amelyekben possesszív jelentést is kaphat az ige, míg máskor a grammatikalizáció más irányba indult, és az ige az intranszitivitás, a habituális vagy progresszív aspektus jelölőjévé vált (Newman 2002b, 16–17).

A newmani kategóriákat a vizsgált nyelvek jellemzői alapján tovább bővítették a témával foglalkozó kutatók. Vidaković-Erdeljić az alapige figuratív

jelentésein alapuló további jelentéseket különített el az angolt, a németet és a horvátot összevető dolgozatában. A metonimikus és/vagy metaforikus jelentésbővülésen belül többféle rész-egész (part of the scenario for the whole scenario) viszonyra hoz példát. A jelentések között az 'ülésezik', 'egy testület tagja', a 'börtönben ül' és a 'kispadon ül' jelentésekre is található példa korpuszában. A horvátból (4a) és a németből (4b) adatolja a hely megjelölését egy szervezet helyett. (A 4 a példában a *Kockica* egy politikai párt székhelye.)

(4) a. horv. *Mi znamo da njezin gazda sjedi u Kockici* '...tudjuk, hogy a főnöke a Kockicában ül' (Vidaković-Erdeljić 2013, 271–272).

b. ném. *Einer der Senate des Bundesgerichtshofs sitzt in Berlin.*

'A Szövetségi Legfelsőbb Bíróság egyik szenátusa Berlinben található' (szó szerint: ül) (Vidaković-Erdeljić 2013, 275).

Ahogy a korábbi példákban is láttuk, a vizsgált igecsoportról elmondható, hogy tagjai gyakran szolgálnak tárgyak helyének meghatározására. A lokatív mondatokban jöhetnek létre belőlük kvázikopulák. Néhány esetben a lokatív mondatokat nem egyszerű elkülöníteni az egzisztenciális mondattól – különösen akkor, ha az értékelő nem rendelkezik anyanyelvi kompetenciával. A kérdést többen többféle megközelítéssel tárgyalták, a következőkben a két mondatfajta elkülönítésére Creissels módszerét alkalmazom (Creissels 2014).

A testtartásigékre visszavezethető kvázikopulák jelentősége sokféle lehet a világ nyelveiben. A korábban már említett, Ameka és Levinson vezetésével zajlott széles körű kutatás arra kereste a választ, hogy a világ nyelvei milyen eszközöket, ezen belül milyen igei elemeket használnak lokatív mondatokban. Egységes módszertannal készítették felmérést (Ameka–De Witte–Wilkins 1999) számos nyelv beszélőivel, s ez alapján a következő tipológiai csoportokat állították föl:

- (i) az első csoport (*0. típus*) nem használ igét;
- (ii) a második csoport (*I. típus*) egy alapigét használ a predikatív kifejezésekben, ezek két alcsoportba sorolhatók:
 - (iii) a) kopulát használó nyelvek, mint pl. az angol, a tamil;
 - (iv) b) lokatív igét használó nyelvek, mint pl. az eve, vagy a japán;
- (v) a harmadik csoportot (*II. típus*) azok a nyelvek alkotják, melyekben egy kisebb igei készlet áll a helyviszony kifejezéséhez rendelkezésre: ezek beszélői három–hét kontrasztív pozicionális igéből választanak. Két alcsoportjuk van:
 - a) testtartásigéket használók, pl. az arrernte, a holland és a goemai,
 - b) alaphelyzetet jelölő igével operálók, pl. a tidore.

- (vi) a harmadik csoportot (*III. típus*) azok a nyelvek alkotják, amelyekben igék garmadája (9–100 ige) található, ilyen pl. a tzeltal, a zapoték vagy a likpe.

(Ameka–Levinson 2007, 863–864)

Tipológiájuk alapján feltevésünk szerint a magyar leginkább a II. típusba sorolandó, miszerint kis elemszámú igecsoport áll rendelkezésre a helyviszony kifejezésére, ezek (a létige mellett) az *ül(?)*, *áll*, *fekszik* testtartásigék. A feltevés igazolására kérdőíves kutatások folytak, ill. folynak magyar adatközlőkkel. Az előzetes eredményekből az látszik, hogy újra kell majd gondolni a tipológiai besorolást, mert a testtartásigéken kívül létige, rezultatív szerkezet, fiktív mozgást jelentő igék és a három testtartásige bizonyos szinonimái is előfordulnak lokatív mondatokban. Ez nem egyedüli sajátja a magyarnak, a francia és szerb fiktív mozgást kifejező igékről készült már összevető vizsgálat (Stosić–Sarda 2009).

A magyar ebben hasonlóságot mutat több uráli nyelvvel. Az 'ül' jelentésű igékről eddig a nganaszan (Várnai 2021a) mellett a két obi-ugor nyelvről készült leírás (Sipos 2018, Németh 2021). Mindhárom nyelv esetében egy-egy korpusz alapján születtek a következő megállapítások:

A hanti (szinjai nyelvjárás) ige alanya az ember mellett egyéb élőlény is lehet. Ezek mellett számtalan élettelen tárgy is betölti az alany pozícióját, ezek az esetek viszont már az ige grammatikalizációjának egy fázisát, a kvázikopulaként való használatát jelentik. Ezt a használatot azonban erősen korlátozzák az alany tulajdonságai: „...alanyként ilyenkor jellemzően stabilan álló, kompakt, alapjához képest nem magas, terjedelmes alappal rendelkező tárgy vagy nagyobb fajta objektum szerepel” (Sipos 2018, 229–230). A hantiban az 'ül'-nél ritkábban ugyan, de a másik két testtartásigét is megtalálhatjuk kvázikopula szerepben (Sipos 2018, 229).

A manysiban három 'ül' jelentésű ige létezik (Németh 2021, 36), ezek közül az *ünli* leírása készült el. Az ige élő és élettelen alanyokkal egyaránt állhat, alapjelentésén túl az 'él/lakik', 'inaktív, passzív állapotban van', 'van valahol/létezik' és 'elrendeződik valahogyan' jelentések is adatolhatók (Németh 2021, 61). A szerző szerint a kvázikopula-használat mellett kimutatható az ige folyamatos aspektust és duratív akcióminőséget jelölő modifikátorként való viselkedése is.

A nganaszan egy 'ül' igét ismer, ezzel nem megengedett az élettelen alany használata. Minden bizonnyal ez lehet a fő oka annak, hogy az alapjelentéshez képest bekövetkezett változások között figuratív jelentésre és metonimikus jelentésátvitelre található példa, de kvázikopula-használatra nem (Várnai 2021a, 445).

A korpusz

Az *ül* ige vizsgálatára összeállított korpusz két forrásból tevődik össze. Az anyag jelentősebb része a Magyar Nemzeti Szövegtárból (MNSz2) való. A lekérdezés tárgyaként harmadik személyű igealakot adtam meg, mert csak ezeknél várható, hogy a vizsgálat céljának megfelelő mondatokat kapjuk eredményként. A találatokat egy öt elemet tartalmazó ablakban vizsgáltam, s ha a példa nem teljes mondatot vagy egyértelműen nem értelmezhető mondatdarabot tartalmazott, a dokumentum száma alapján visszakeresett hosszabb szövegkörnyezetet is megnéztem. Mivel az így kapott találatok száma több tízezres (30 629 alak), egy 500 elemet tartalmazó véletlen listának az anyagát elemeztem. Az igeiktős alakokat nem vontam be a vizsgálatba, a találati listán azonban szerepeltek elváló igeiktőt tartalmazó mondatok is, ezeket kizártam, mint ahogy a csak a költői nyelvhasználatból adatható példákat is. Néhány esetben egy adat előfordulását a teljes korpuszban megnéztem, erre mindig utalok a későbbiekben. Az MNSz2-beli adatokon túl a Mazsola felületét (Sass 2009) használtam az ige alanyainak összegyűjtéséhez, ezenfelül áttekintettem az értelmező szótáraikat, és saját megfigyelésekkel is kiegészítettem az anyagot.

Az MNSz2-ből származó példamondatokban, illetve mondatrészletekben <>-ben szerepel az ige, a példa után a doc# jelölést követő szám a korpuszban található szövegegység azonosítására szolgál.

A magyar *ül*-ről

A következőkben azt kívánjuk megvizsgálni, hogy a magyar *ül* a fent vázolt grammatikalizációs folyamat melyik fázisában van. Az igeének a következő jelentéseit különíti el a *Magyar értelmező kéziszótár* (ÉKsz., 1405):

1. <Ember, némely állat> testének megtámasztott alsó részére nehezedve nyugszik.; <Közlekedési eszközön, állaton> helyet foglalva utazik - *Lóháton, vonaton ül.*; <Lovat> vmilyen módon megül.; vmit vmilyenné koptat a rajta való üléssel - *Fényesre ülte a szoknyáját.*; a művész előtt ül, hogy az képet, szobrot készítsen róla - (*Modellt*) *ül.*

2. *néha pejor* Hosszabb ideig marad vhol. - *Vkinek a nyakán ül.*; vmivel huzamos ideig foglalkozik, szórakozik - *Egész nap a zongoránál ül.*

3. (ts is) *biz* Börtönbüntetését tölti. *Lopásért ül; két évet ült.*

4. <Kif-ekben:> vmely állapotban van, és nem tud szabadulni belőle. *Fülig ül az adósságban.*

5. Vmely – székkal jelképezett – hivatalt betölt. *Trónon ül.*; *gyak. pejor* <Birtokban, hivatalban> hosszabb ideig élvezzi anyagi, hatalmi előnyeit. *A veze-*

tőségben ül.; *biz* Vmin ül: úgy foglal el, használ, birtokol vmit, hogy más nem fér hozzá. *Ki ül a szótáron?* ; <a szl. m-ban:> vhol rendszeresen tartózkodik. *A főnök a 3-as szobában ül.*

6. rég Ülést tart, tanácskozik.; ts <Kif-ekben.> *Tanácsot ül:* tanácskozik; *széket ül vki felett:* bíraskodik felette.;

7. ts *elav* Katonailag megszállva tart.

8. (ts is) *vál* Ellep, borít. *Köd ül a tájon.* ; <Érzés, tulajdonság> láthatóan mutatkozik vkinek az arcán, szemében. *Gond ül a homlokán.* ; <Kisebb tárgy, kisebb tömegű anyag> vhol megtapadva, meglapulva ott van. *Könny ül a szemében.*

9. <Tárgy> szilárdan ott van, ill. pontosan illik vmibe, vmire. *Ez a fog még jól ül.*; *Sp is* <Ütés, szúrás, vágás> célba talál. *Az érvei rendre ültek.*; <A szl. m-ban:> vmi rendben van, stimmel. *Itt vmi nem ül; az eredmények ülnek.*; Kat Sp *A cél ül:* <célzaskor> a nézőkével és a célgömbbel egy vonalba esik.

10. Ülve elhelyezkedik vhol. *A földre ül.*; Be- v. felszáll vmely járműre, állatra. *Autóba, lóra ül.*; Elfoglal vmely birtokot, állást. *Bírói székbe ül; trónra ül.*; *irod* Rátelepszik vmire, ellep vmit. *Felhő ül a hegytetőre.*

A jelentéseket áttekintve látjuk, hogy némelyik megfeleltethető Newman és Vidakovic korábban már említett kategóriáinak valamelyikével mint például a szótár 1. jelentésében a +élő +humán alanynak, de a szótár más logika szerint építi fel szócikkét. Az ÉKsz. 3. jelentését megfelelő kontextusban tekinthetjük önálló jelentésnek is (5).

(5) – *Hol volt Gizella a 90-es évek elején?*

– *Ült.*

Az adatok elemzése

Az adatok elemzésekor elsősorban arra voltam kíváncsi, hogy az *ül* igének milyen, a korábban bemutatott kategóriákba illeszkedő jelentésfejléményei találhatóak a korpusz adatai között. Amennyiben találok példát élettelen alanyra, használatuk előfordul-e lokatív mondatokban, azaz bizonyítható-e az ige kvázikopula volta. Egyes esetekben kérdéses volt, hogy a példában szereplő ige az alapjelentést hordozza vagy már valamelyik jelentésváltozási folyamat egy következő lépését dokumentálja. Egyértelműen az alapjelentéshez tartozónak tekintettem azokat az adatokat, amelyekben más testtartásige is feltűnt a szöveggörnyezetben (5), illetve nem kellett hezitálni akkor sem, ha az üléshez kötődő jellemző testrész volt megnevezve a példában, vagy, ha valamilyen tipikusan ülésre alkalmas eszközre vagy felületre vonatkozott a mondat.

(6) ...*Áll egy ember a Libellában, pontosabban <ül>. doc#1071*

Az alapjelentés és kontextuális kiterjesztései

A cselekvés alanya ember, az ige az alapjelentésben szerepel, testtartást fejez ki:

(7) *A csónakban öt öregasszony < ült >. doc#193*

A jelentésbővülés eseteit szemléltető példákat mutatok be a következőkben. Az ige inaktivitást, pihenést vagy tétlenséget, halogatást fejez ki (8a, b). Ez a jelentés a vizsgált nyelveket áttekintve teljesen általánosnak mondható. Angol példát az előzőekben már láthattunk (1a, b), Vidaković-Erdeljić korpuszában nem talált példát erre a jelentésre, de állítása szerint a horvátban gyakori (2013, 275). A – kényszerű – tétlenségnek két további jelentését adathozhatjuk a magyarból, a 'börtönben ül' (9) és a 'kispadon ül'-t (10). Ez utóbbi jelentésre a szakirodalom alapján eddig a magyaron kívül csak a horvátból ismerünk példát (Vidaković-Erdeljić 2013, 273).

(8) a. *...Dragomán nem csinált semmi érdekeset. Otthon < ült >, a rádió keresőgombját tekergette... doc#437*

b. *Az asszony leül, s amint < ül >, mozdulatlan. doc#1958*

(9) *sorkatonai szolgálata idején < ült > már egyszer börtönben. doc#113*

(10) *...a kispadon pedig ismét az a Rolland Courbis < ül >, aki két és fél évvel ezelőtt felvezette a gárdát. doc#2430*

A magyar ige azonban nemcsak az inaktivitást, hanem az ezzel ellentétes cselekvést, az aktivitást is jelentheti (11a, b).

(11) a. *Az viszont panaszokat idéz elő, ha a kismama egész nap előtte < ül > [ti. a számítógép előtt], vagy bármiféle egész napos ülőmunkát végez. doc#2324*

b. *...két cselédjük meg közben a szövőgépnél < ült >. doc#580*

A metonimikus jelentésváltozásnak további eseteit is elkülöníthetjük. A rész-egész viszony megjelenik a 'valamilyen hivatalt/pozíciót tölt be' (12), 'egy testület tagja' (13) jelentésben. Ugyanezek a jelentések az angolban, a németben és a horvátban is megtalálhatók (Vidaković-Erdeljić 2013, 272, 275). A sor még bővíthető lenne további esetekkel, de mivel ennek a változásnak a tárgyalása szorosán nem tartozik a dolgozat témájához, ettől most eltekintek.

(12) *A műszaki felvételi bizottság elnöki székében Ilka néni < ült >, doc#286*

(13) *Az alkotmányügyi bizottságban nem egy olyan jogász < ül >... doc#918*

A -humán jegyű alanyok

A cselekvés alanya élő, -humán jegyű. A példákban szereplő állatok két csoportba oszthatók: a cselekvés alanya olyan állat, mely a hátsó lábán helyezkedik el úgy, hogy ülepe vagy más testrésze nagy felületen érintkezik az alappal, például a *kutya, macska, medve, nyuszi, béka* (14). A másik csoportban madarak találhatók: *madár, fecske, hattyú, holló, sármány, sas, veréb*. Ezeknek az állatoknak csak két rövid lábuk van, ezért ülő pozíciójuk a négylábúakkal megegyező képet mutatja.

(14) *A tokmány alján is egy béka < ült >*. doc#1332

A korpuszban a -humán +élő jegynek szintén megfelelő növény nem szerepel alanyként.

Az ige kis számban előfordul -élő jegyű alanyal is (15–16), az áttekintett mintában ezek a következők (az alanyok után zárójelben tüntetem fel az MNSz2 teljes korpuszában a kritériumainknak megfelelő példamondatok darabszámát): *fény* (12), *kamera* (4), *konty* (3), *köd* (46). (Mivel külön kategóriaként tárgyalom az érzelem kifejezését az *ül* igével alkotott szerkezetekben, azok alanyai itt nem szerepelnek. A későbbiek során a teljes találati lista elemzésével ez a halmaz még bővíülhet. Az MNSz2 szépirodalmi szövegeket is tartalmaz. A fenti felsorolás nem tartalmazza az *esztendő* és *halászhajó* adatokat, mivel mindkét főnév csupán egyszer szerepel a teljes korpuszban, mindkettő Gergely Ágnes egy-egy versében, ezért ezeket az egyéni, művészi nyelvhasználat megnyilvánulásainak tekintem.

(15) *A hátlapon 8 MP kamera < ül >*, doc#2247

(16) *...az asszony, akinek ősz konty < ül > a feje búbján*. doc#1084

Az ige eredeti jelentésében meglévő, a háttérrel vagy alappal nagy felületen való érintkezés teremti meg az újabb 'ellep, befed' jelentés létrejöttét (17).

(17) *A kert végén a horpadásban köd < ül >*. doc#203

Az absztrakt alanyok egy része olyan szerkezetekben fordul elő, amelyek az érzelem kifejezésére szolgálnak. Ez a jelentés a németből is adatható, mindig negatív érzelmekkel kapcsolatosan (Vidaković-Erdeljić 2013, 273). Ahogy az inaktív-aktív jelentés esetében, az érzelmek tekintetében is mindkét pólusra találunk példát. A magyarban nemcsak negatív (18a), hanem pozitív érzelem is megjelenik az ige alanyaként (18b). A negatív érzelem a következő elvont alanyokkal fordul még elő: *aggodalom, bánat, komorság, szomorúság*, a pozitív póluson a *boldogság, öröm, vidámság, vigyor* tűnik fel.

- (18) a. *Katocsnak félelem és rettenet < ült > a szemében.* doc#232
b. *...ha alszik a kisasszonyka, mindig mosoly < ül > az arcán!* doc #136

A talált mondatok mindegyik egzisztenciális, lokatív használatára nem találtam példát. A felsorolt alanyok szinte kivétel nélkül az érzelem kifejezésére alkalmas testrészhöz, az archoz kapcsolódnak (a *szemében*, *arcán*, *képén*, *a szája szélén* helyhatározókkal). Ezek az *ül* igével alkotott szerkezetek kollokációknak, idiomatikus fordulatoknak tekintendők (Forgács 2007, 88).

Összefoglalás

A korpusz alapján megállapítottam, hogy a magyar *ül* igének milyen figurális használata van, illetve jelentése milyen irányba bővült. A metonimikus és metaforikus kontextuális kiterjesztés mellett előfordul az ige élettelen alanyokkal is, de az elemzett példák mindegyike egzisztenciális mondatban található. Ez alapján kimondható, hogy a magyar ige kvázikopulaként való használata nem mutatható ki. Ebben az uráli nyelvek közül a nganaszannal egyezik, a vizsgált európai nyelvek közül pedig a horváttal.

A kutatás nem tekinthető befejezettnek, a fent megrajzolt képet árnyalhatja az MNSz2 teljes anyagának elemzése, és módosíthatja, ha az alapige mellett igekötős változatait is bevonjuk a vizsgálatba.

Irodalom

- Ameka, Felix K. – De Witte, C. – Wilkins, D. 1999. Picture series for positional verbs: Eliciting the verbal component in locative descriptions. In Wilkins, D. (ed.), *Manual for the 1999 Field Season*. 48–54. Nijmegen: Max Planck Institute for Psycholinguistics.
- Ameka, Felix K. – Levinson, S. C. 2007. Introduction. The typology and semantics of locative predicates: posturals, positionals and other beasts. *Linguistics* 45 (5–6): 847–872.
- Brown, Penelope. 1994. The INs and ONs of Tzeltal locative expressions: the semantics of static descriptions of location. *Linguistics* 32 (4/5): 743–790.
- Bybee, Joan. 2003. Mechanism of change in grammaticalization. In Tomasello, Michael ed *The new psychology of language: Cognitive and functional approaches to language structure. Volume II*. New Jersey–London: Routledge.
- Campbell, Lyle – Kaufman, Terrence – Smith-Stark, T. C. 1986. Meso-America as a linguistic area. *Language* 62 (3): 530–558.
- Creissels, Denis. 2014. *Existential predication in typological perspective*. <http://www.deniscreissels.fr/public/Creissels-Exist.Pred.pdf> (2022. aug. 17.)

- ÉKsz. = Pusztai Ferenc. 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai.
- Forgács Tamás. 2007. *Bevezetés a frazeológiába*. Budapest: Tinta.
- Himmelman, Nikolaus. 2004. Lexicalization or grammaticalization? Opposite or orthogonal? In *What makes grammaticalization? A look from its fringes and its components*, eds Bisang, Walter – Himmelman, Nikolaus – Wiemer, Björn. 21–42. Berlin–New York: De Gruyter Mouton.
- Keegan, John M. 1997. *A Reference Grammar of Mbay*. München: Lincom Europa.
- Kravchenko, Alex. 2001. Russian Verbs Of Spatial Orientation STAND, SIT, LIE. In *Cognition in Language Use: Selected Papers from the 7th International Pragmatics Conference*. Vol. 1. ed Németh T., Enikő. 216–225. Antwerp: International Pragmatics Association.
- MNSz = Oravecz, Csaba – Váradi, Tamás – Sass, Bálint. 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In *Proceedings of LREC*. 1719–1723.
- Németh Szilvia. 2021. Az északi manysi *ünli* 'ül' testtartásige jelentésszerkezete és szinkrón megfigyelhető grammatikalizációs irányai. *Nyelvtudományi Közlemények* (117): 29–68.
- Newman, John ed. 2002a. *The Linguistics of Sitting, Standing and Lying*. Amsterdam: John Benjamins.
- Newman, John. 2002b. A cross-linguistic overview of the posture verbs ,sit', ,stand', and ,lie'. In *The Linguistics of Sitting, Standing and Lying*, ed Newman, John. 1–24. Amsterdam: John Benjamins.
- Pustet, Regina. 2005. *Copulas: Universals in the Categorization of the Lexicon*. New York: Oxford University Press.
- Sass Bálint. 2009. „Mazsola” – eszköz a magyar igék bővítményszerkezetének vizsgálatára. In *Válogatás az I. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia előadásából*, szerk. Váradi Tamás. 117–129. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Sipos Mária. 2018. „A padok előtt tanári asztal ül.” A hanti 'ül' szóból létrejött kvázikopuláról. *Folia Uralica Debreceniensia* (25): 149–166.
- Sipos Mária. 2019. 2 in – A színjai hanti lokatív mondatok egyik kvázikopulájáról. In *A nyelvtörténeti kutatások legújabb eredményei X.*, szerk. Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs. 299–310. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék.
- Sipos Mária. 2021. A 'fekszik' ige grammatikalizációja a színjai hantiban. *Folia Uralica Debreceniensia* (28): 319–332.
- Stosic, Dejan – Sarda, Laure. 2009. The many ways to be located: the expression of fictive motion in French and Serbian. In *Space and Time in Language and Literature*, eds. Gruić Grmuša, Lovorka – Vukanović, Marija Brala. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Várnai Zsuzsa. 2021a. Az 'ül' testtartásige a nganaszanban. *Folia Uralica Debreceniensia* (28): 435–448.
- Várnai Zsuzsa. 2021b. Az 'áll' ige grammatikalizációja a nganaszanban. *Nyelvtudományi Közlemények* (117): 101–122.

- Vidaković-Erdeljić, Dubravka. 2013. The polysemy of verbs expressing the concept SIT in English, Croatian and German. *Jezykoslovlje* 14 (2–3): 263–279.
- Watkins, Laurel. 1976. Position in grammar: sit, stand, lie. *Kansas Working Papers in Linguistics* (1): 16–40.

POSTURE VERBS IN HUNGARIAN

Is the verb ül (sit) grammaticalized?

Verbs expressing posture form a special group in many languages of the world. As a result of frequent use, they often take on a new function in addition to their primary meaning: they become metaphorized or part of a grammaticalization process. The paper focuses on the Hungarian verb *ül* (sit) and describes its characteristics according to Newman's typology. The corpus for the research comes mostly from the Hungarian National Text Library, and to a lesser extent from an individual non-systematic collection. The results of the analysis outline the metaphorization paths of *ül* and show the extent to which its grammaticalization developed. The examined Hungarian verb can thereby be compared with descriptions done from the same aspect in other languages in recent years, and it can be established whether there is a common pattern between related or areally connected languages.

Keywords: posture verbs, metaphorization, grammaticalization

GLAGOLI SA SEMANTIKOM POLOŽAJA TELA U MAĐARSKOM JEZIKU

Da li se glagol ül gramatikalizuje?

Glagoli koji označavaju položaj tela u mnogim jezicima sveta spadaju u specifičnu grupu. Usled učestale upotrebe, pored primarnog značenja često dobijaju nove funkcije: učestvuju u procesu metaforizacije i gramatikalizacije. U središtu studije nalazi se mađarski glagol *ül* („sedeti“) i njegove karakteristike na osnovu Njumenove tipologizacije. Analiza se većinom zasniva na podacima iz Nacionalnog korpusa mađarskog jezika, manjim delom na ličnom nesistematskom prikupljanju građe. Rezultati dobijeni analizom građe skiciraju puteve metaforizacije glagola *ül* i ukazuju u kojoj meri je došlo do njegove gramatikalizacije. Rezultati će se moći uporediti sa sprovedenim analizama zasnovanim na istim principima u drugim jezicima, odnosno moći će se ustanoviti da li postoje slične šeme u genealoški srodnim i arealno povezanim jezicima.

Ključne reči: glagoli položaja tela, metaforizacija, gramatikalizacija, korpusna lingvistika